

УДК. 9 (477)«Мазепа»

Андрій Бовгиря



«НАШ МАЗЕПА СВЯТ...» – ГЕТЬМАН У СПРИЙНЯТТІ МЕШКАНЦІВ ГЕТЬМАНЩИНИ

DOI: 10.5281/zenodo.5036370

© А. Бовгиря, 2021. СС BY 4.0

Метою статті є реконструкція образу гетьмана Івана Мазепи на підґрунті уявлень про нього, зафіксованих у матеріалах по «слову і ділу» чи політичних злочинах, що були у віданні різних установ політичного розшуку Російської імперії впродовж XVIII ст. **Основними завданнями** є виокремлення складових образу гетьмана, який сформувався в суспільній свідомості, факторів, що впливали на його створення. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу ряду джерел, на основі яких було здійснено аналіз уявлень представників різних станів соціуму української автономії про епоху Мазепи та його самого. Основним методом стала архівна евристика та реконструкція текстів – матеріалів слідчих справ, які розглядають у статті передусім як пам'ятки ментальності та суспільної думки. **Висновки:** Усупереч змісту й настановам царських маніфестів, у суспільній свідомості доби Гетьманщини конструювався альтернативний образ І. Мазепи. Основними його складовими були позиціонування його як мецената, легітимного й справедливого правителя, символу протистояння зростаючому впливові метрополії, до яких навіть додавали елементи сакралізації.

Ключові слова: Іван Мазепа, «слово і діло», Гетьманщина, суспільна свідомість, політичний розшук.

Упродовж тривалого часу після 1708–1709 рр., чи невдовзі після цих подій, пам'ять про них ставала елементом історичного міфу, вибудованого двома протилежними групами, що були антагоністами в часи самого конфлікту чи мали діаметрально протилежні уявлення про його природу або персоналій. Ідеться про «мазепинців» – симпатиків колишнього гетьмана, які в той чи той спосіб декларували свою позицію, та їх противників – представників державного репресивного апарату чи авторів доносів.

В аналізованих джерелах – матеріалах установ політичного розшуку, зважаючи на їх специфіку, позиція перших представлена рельєфніше, оскільки слово, вербальні дії в них виступають об'єктом слідства. Утім протилежні настрої також існували й були запереченням версії міфу «мазепинців». Відтак природно, що вони не лише опосередковано втрапляли до кола інтересів установ політичного розшуку. Головним персонажем таких уявлень звичайно був Іван Мазепа.

Можна виокремити декілька вимірів його сприйняття. Їх ключовою датою буде 1708 р. Відтак панегіричний дискурс, рясно обрамлений в античну риторичку, у якому він постає як мудрий володар, щедрий меценат, непереможний полководець, після цієї дати змінюють на дискурс анафемствування. У ньому вико-

ристовували той самий риторичний потенціал, але з протилежним знаком¹. Ці два антагоністичні образи доповнює третій – наративний, який до певної міри містив риси їх обох. Автори козацьких літописів жили в період гетьманування Мазепи, були свідками подій 1708–1709 рр. Утім, через самоцензуру, цей період, як і саму особу гетьмана, у їхніх текстах маргіналізують і зводять до окремих повідомлень, які часто обривлені авторським суб'єктивізмом. Наприклад, негативний імідж І. Мазепи, зазвичай пов'язаний з його виступом проти Петра І, у «Літописі» С. Величка пов'язаний із зовсім іншим – І. Мазепа – «хитрий Махавель» – був ворогом В. Кочубея – Величкова патрона й покровителя. Г. Граб'янка і Самовидець узагалі нейтрально ставилися до гетьмана. Прикметне, що в трьох класичних козацьких літописах І. Мазепа – це представник «старожитної шляхти української»², «значний шляхтич козакоруский»³. Утім, пізніше усталилась традиція, за якою І. Мазепу позиціонували як «природного польського шляхтича»⁴, аби підкреслити непричетність малоросійського народу до його вчинку та цим самим певним чином нівелювати згубний вплив імперської інтеграції на традиційні права й вольності. Цей факт, а також обмеження інформації про І. Мазепу, є свідомим конструюванням авторами минулого, із якого вилучали «незручні» для нової ідеології сюжету.

Хронологія виявлених на сьогодні справ, які містять судження про події 1708–1709 рр., гетьмана І. Мазепу, його прихильників доволі широка – від 1709 р. до кінця XVIII ст. Більша їх частина припадає на перше десятиліття після тих подій, що напевно пов'язане із невеликим часовим проміжком, необхідним для збереження пам'яті про них. У пізніші часи свідчення очевидців чи сучасників зникають з об'єктивних причин. Якими були прояви образу колишнього гетьмана, сформовані в таких висловлюваннях?

Одним із них є уявлення про І. Мазепу, як про символ «старих часів», колишніх вольностей, суттєво нівельованих після полтавської поразки із упродовженням Малоросійської колегії, розгулом репресій, іншими проявами імперського втручання в справи автономії. Правління І. Мазепи було доволі довгим, і з ним був пов'язаний період стабільності, усталеного трибу життя. На його зміну прийшов час хаосу, розрухи, які давалися взнаки задовго після полтавської катастрофи. До того ж, образ І. Мазепи, як успішного правителя, підтримуваний у свій час церквою, не міг бути водночас знищений, попри всі пропагандистські зусилля, у тому числі здійснюваних церквою. Відтак зберігалася певна інерція його позитивного сприйняття.

«Ныне государевой персони в светлице стоять не надлежит, он уже нам не надобен, ибо вместо государя тепер у нас Мазепа»⁵. Саме такою була реакція Івана Суходольського на перехід гетьмана на бік шведського короля й розрив відносин з царем у 1708 р. Він же наказав викинути із приміщення портрет Петра І. У його візії цар перестав бути владним символом, натомість І. Мазепа, позбувшись сюзеренітету останнього, набував рис повноправного володаря.

І. Мазепа в очах спільноти – останній легітимний гетьман, що зокрема проілюстровано у відомому вислові російського коменданта Зибіна, який знав «єдиного гетмана – Мазепу»⁶. У Гетьманщині таке сприйняття іноді знаходило вияв у прямому запереченні офіційних прокламацій. Тут варто згадати слова Федора Стичинського відносно правління гетьмана І. Скоропадського: «...не Мазепа –

¹ Сазонова Л. Гетман Мазепа как образ панегирический. Из поэтики восточнославянского барокко. *Mazepa eil suo tempo. Storia, cultura, società. Mazepa and his time. History, culture, society.* Alessandria, 2004. P. 487.

² Літопис Самовидця / Підготовка до видання Я. Дзири. Київ, 1971. С. 146.

³ Самійло Величко. «Літопис» / Упорядники Г. Боряк, Т. Таїрова. Київ, 2021. С. 472.

⁴ Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах. Москва, 1847. С. 116.

⁵ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 248. Оп. 29. Кн. 1766. Л. 1–11.

⁶ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1712. Д. 26. Л. 14 об.

проклятий Иуда, а нынешний гетман проклятый Иуда...»⁷. У цьому випадку йдеться про несприйняття почутого з церковного амвону, а його ототожнення з наступником, із яким у свідомості чернігівського слуги асоціювалися пост-полтавські реалії.

Попри офіційну анафему, легітимність І. Мазепи все ще виявляли в церковних службах. Наразі зафіксовано кілька таких випадків. Наприклад, справжнім гетьманом вважав І. Мазепу священик Київського полку Григорій Глядковський, який у 1709 р. зачитував у церкві Мазепин універсал, а його автора іменував «ясновельможным» та закликав свою паству вірити документу. За словами доносчика, його «колеги» священика Шерепи, Глядковський залучив на свій бік бунчукового товариша Тарнавіота. Вони разом прославляли І. Мазепу, натомість царські укази та маніфести топтали ногами й закликали приєднуватися до гетьмана⁸. Закликав селян молитися за І. Мазепу, попри церковну анафему, староста села Городище Григорій Шаргородський. Місцевого священика він примушував служити молебні за І. Мазепу, Г. Орлика й короля⁹. Священик Михайло доносив на новомлинського сотника Г. Шишкевича за те, що той замість служб за здоров'я царя, примушував його молитися за І. Мазепу й короля та просити Бога, аби «царское величество пропал», та ще пропонував йому за це неمالі гроші¹⁰.

Після смерті гетьмана за наявним матеріалом можна прослідкувати певні елементи його сакралізації, як відповідь-заперечення акту анафемі, та його протиставлення імператору Петру І. Так, у 1724 р. ієромонах Гервасій, виходець із Гетьманщини, в'язень Соловецького монастиря, під час щорічного виголошення анафемі в тамтешній церкві дозволив собі радикальне висловлювання: «Наш Мазепа свят, а ваш москаль – скурвый сын»¹¹, при цьому він мав на увазі тодішнього імператора. Гервасій, що відбував покарання як приборчник колишнього гетьмана, бо у свій час служив при його дворі, цим ще більше ускладнив своє положення. Його було відправлено на слідство до Москви, де після тривалих допитів і тортур він, тепер уже довічно, знову був відсланий на Соловки.

Увагу привертає також епізод, що відбувся трьома роками раніше, у 1721 р., із колишнім лохвицьким протопопом Іваном Рогачевським. Перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, під час аналогічного обряду в одній із місцевих церков він говорив: «Наш Мазепа свят и будет на небе, а ваш государь нет»¹². Як продовження переліку подібних висловлювань, варто згадати справу одного з ченців Києво-Печерської лаври, який потрапив до Таємної канцелярії через його лист, адресований сестрі. Там серед іншого було й таке: «И ты познesh как Мазепа был принят на небесах и как император первый принял мучения за власть его над архиереями»¹³.

Як бачимо, часто фігурантами справ про співчуття І. Мазепі виступали священики. Цьому, з одного боку, сприяла секуляризаційна політика Петра І, його відверто антиправославні вчинки та поведінка. Для прикладу варто навести хоча б пародійні перетворення традиційного хресного ходу на Вербну неділю в привід для п'яних богохульних маскарадів на кшталт «Всепянейшого и всешутейшого собора»¹⁴. Це викликало супротив у населення, що звикло до усталених традицій. Тому не дивно, що у свідомості багатьох людей XVIII ст. цар асоціювався з гонителем православ'я чи то навіть антихристом. Можливо, саме імідж Петра І як противника православ'я дав привід ієромонаху Києво-Печерського монастиря Костянтину повідомити, що він бачив, як цар ходив у печерах і хотів

⁷ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1715. Д. 36. Л. 5.

⁸ РГАДА Ф. 248. Оп. 29. Кн. 1793. Л. 326–327.

⁹ РГАДА. Ф. 124. 1716. Д. 38. Л. 2.

¹⁰ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1717. Д. 4. Л. 5–6.

¹¹ РГАДА. Ф. 371. Оп. 1. Д. 1262.

¹² Там же. Д. 1140.

¹³ РГАДА. Ф. 7. Оп. 1. Д. 5.Т. 3. Л. 106.

¹⁴ Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церомонии русской монархии. Москва, 2004. Т. 1. С. 72.

повикидати моці святих, за що його «архиреи киевские и переяславские бранили и кляли»¹⁵.

З іншого боку, у свідомості духовного стану І. Мазепа, попри анафему та загалну негачію, залишався меценатом та фундатором церков. Утім, навіть згадка в приватній розмові, що церква була збудована І. Мазепою, була підставою для переслідування. Таку справу, зокрема, розглядали в 1747 р. проти одного зі священників чернігівської єпархії, на якого доніс його співрозмовник через «непристойне и предерзостные слова», що полягали у згадці І. Мазепа як фундатора церкви. Справу звинуваченого, вважаючи на відносно ліберальні часи, передали на розгляд чернігівського архієпископа із застереженням під страхом смерті таких слів більше не говорити¹⁶. Варто відзначити, що навіть нейтральні розмови про історію, минуле, не обов'язково пов'язані з опозиційними посталями, на кшталт колишнього гетьмана, були небезпечними й могли стати підставою для переслідування¹⁷.

Позиціонування І. Мазепа у позитивному світлі, як справедливого володаря, стало підставою для звинувачення у політичному злочині – співчутті колишньому гетьману – роменського жителя, цигана Федора Васильєва. Він у 1719 р. розповів солдату глухівського гарнізону про те, що одинадцять років тому його батько торгував та був пограбований шведськими солдатами. У пошуках справедливості батько пішов до І. Мазепа, який перебував на той час у Ромнах, «хлебом кланяться». Гетьман їх шанобливо прийняв, улаштував зустріч із королем, який наказав повернути пограбоване й покарати своїх солдатів¹⁸.

Ще один несподіваний ракурс біографії І. Мазепа, що є цінним доповненням до реконструкції уявлень про нього у XVIII ст., постає зі справи російського полковника Олексія Обухова, якого ігумен Трубецького монастиря Пахомій у 1714 р. звинуватив у зв'язках із колишнім гетьманом. Мовляв, гетьман І. Мазепа завжди по дорозі на Москву любляв гостювати в помісті Обухова під Москвою, у Мещорі. Коли полковника заслали до Сибіру за службові зловживання, він вихвалявся своїм добрим знайомством з гетьманом: «Слава Богу не долго в Сибири зажился. Дай Бог многолетнего здравия Ивану Степановичу». Пахомій, задля виправдання свого доносу, наводить цитату із твору Іоанна Златоуста «Маргарит»: «Иже врагу цареву друг есть, то не может цареву другом быти». На що Обухов відповів, що, попри таке близьке знайомство із гетьманом, не вважає себе осудним. Бо тоді таким слід вважати й царя Петра, позаяк Мазепа був у нього «в великой милости и славе»¹⁹.

Незважаючи на офіційне позбавлення гетьманської булави, І. Мазепа продовжували позиціонувати не лише як символ, але і як турботливого володаря-піклувальника. Так, запорожці, за свідченням козака Івана Нежборського, допитуваного в Похідній посольській канцелярії, сприймали гетьмана як заступника, що, на відміну від царя, який «мыслил кош запорожский разорити», захищав їх задля «целости отчизны»²⁰.

З І. Мазепою та його союзником Карлом XII пов'язували й майбутнє України. Про існування подібних настроїв свідчить одна із справ 1718 р. На полкового осавула Лубенського полку Петрунченка був складений донос, у якому того звинувачували у прихильності до гетьмана за його попередні висловлювання, де І. Мазепа разом із королем фігурував як заступник: «Старанием пана нашего гетмана Мазепа королевское величество Украину взял под свою протекцию, которому москаль отнедь никогда не постоит»²¹. Петрунченко у своїх закликах про-

¹⁵ РГАДА. Ф. 371. Оп. 2. Д. 1850.

¹⁶ РГАДА. Ф. 248. Оп. 5. Кн. 323. Л. 117–118 об.

¹⁷ Анисимов Е. «История» как непристойное слово в конце XVII – XVIII вв. *Научные труды*. 2015. № 35. С. 108–117.

¹⁸ РГАДА. Ф. 124. Д. 33. Л. 4–5.

¹⁹ РГАДА. Ф. 371. Оп. 1. Д. 573. Л. 3–6.

²⁰ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1709. Д. 18. Л. 27.

²¹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1718. Д. 47. Л. 42.

тиставляв обидві протекції – шведську й московську – явно не на користь останньої: «Москаль выволочил нас по чужих землях, а королевское величество нас обнадежил – быть Украине отдельной от Московского панства». Протиставлення шведів і московитів і твердження про правильний вибір І. Мазепи присутнє у свідченнях козака Нежборського, який повідав про настрої в Січі: «Государь города и народ украинский разоряет, а швед городов украинских не разоряет, а берет всяко, что хочет за денги»²².

Після смерті гетьмана образ «правителя-заступника» переходить до Пилипа Орлика. Саме його, а не І. Скоропадського, згідно з окремими свідченнями, уважали істинним гетьманом, на якого покладали всі владні повноваження. Це був своєрідний символ протидії в пост-полтавській Гетьманщині свавіллю, пов'язуваного з російським правлінням. Зокрема челядник гетьмана І. Скоропадського нібито чув від свого господаря: «Надеемся на старого пана нашего Орлика, который останется гетманом. Будет вскоре оплата нам...»²³ І. Скоропадського тут не протиставляють І. Мазепі, а навпаки – перший постає як опозиційний до імперії лідер, союзник П. Орлика, із яким він нібито активно листувався, коли той перебував у Яссах. Гетьман, згідно зі словами челядника, таємно плекав плани з винищення російських гарнізонів у Гетьманщині. А колишній дворецький П. Орлика Олексій Граєвський у 1713 р., під час спільного застілля з коропським сотником Кіндратом Безносим, котрий і став автором доносу, проголосив тост за здоров'я свого колишнього патрона та висловив сподівання, що скоро він стане «паном нашим»²⁴. У візії іншого фігуранта політичного слідства, колишнього слуги гетьмана І. Мазепи, – бурмиистра Савви Панкевича, на якого також доносив коропський сотник, складалася ціла картина змови проти російського правління в Україні, організатори й учасники якого об'єднувалися навколо гетьмана: «Мазепа умер, а мазепинцы живи и будут Москву гнать!»²⁵ У 1723 р. в одному з доносів фігурував факт листування між П. Орликом та наказним гетьманом Павлом Полуботком. Останньому також приписувалися слова, виявлені в листуванні: «...не бойтесь козаки о себе, скоро порастут орлята а как порастут то всей Украине их будут слышать». У доносі зазначалося також про чутки, згідно з якими П. Орлик з ордою стоїть під Білою Церквою і наміри Полуботка з ним з'єднатися»²⁶.

Матеріали політичного розшуку, у віданні яких були злочини проти особи царя, включно з вербальними діями – зокрема й висловлення «непристойних слів» проти особи монарха й позиціонування анафемованого гетьмана в позитивному світлі, мають унікальний ресурс реконструкції суспільних уявлень про епоху й І. Мазепу. У інших джерелах подібна інформація або відсутня, або ж представлена в офіційному трактуванні, суголосному з текстами пропагандистських універсалів. У супереч їм у суспільній свідомості доби Гетьманщини конструювався альтернативний образ І. Мазепи. Основними його складовими були позиціонування його як мецената, легітимного й справедливого правителя, символу протистояння зростаючому впливові метрополії, до яких навіть додавалися елементи сакралізації. У переважній більшості проаналізованих висловлювань, які стали предметом політичного розшуку, гетьман протиставляється царю Петру І. Саме з пост-полтавської доби беруть початки політичного розшуку в Гетьманщині, а перші прояви анти-сакрального сприйняття монаршої особи, започатковані ще тоді, широко проявлялися впродовж усього XVIII ст., ставали об'єктом розгляду політичного розшуку та пам'ятками суспільної свідомості. Чому саме події «нещасливого шведського року» стали своєрідним каталізатором зміни уявлень у Гетьманщині про монаршу владу, адже до цього спроби вербальної

²² РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1709. Д. 18. Л. 38.

²³ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1711. Д. 14. Л. 22.

²⁴ Там же. Л. 22.

²⁵ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1711. Д. 14. Л. 5 об. – 10.

²⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 53. Оп. 2. Спр. 452. Арк. 2.

образи величності на цій території практично не фіксуються? Після Полтави влада московського царя, яку до цього уявляли сакральною, бо та була надто далекою через низьку задіяність у місцевих справах, стала значно «ближчою» і відчутнішою у своїх проявах втручання в життя автономії і кожного її мешканця. Московський цар, якого колись бачили либонь на офіційних «парсунах» чи знали за титулами в офіційних грамотах, тепер очолював військо, займався господарськими справами, брав участь у тортурах, слідстві, ім'ям якого чинились дії, що суперечили місцевим цінностям і традиціям, – ставав більш реальним і приземленим, а отже позбувався ореолу сакральності та навіть ставився на один рівень з гетьманом. Останній в очах певної частини суспільства залишався не лише легітимним володарем, але й символом протистояння впливові імперії.

References

Anysymov, E. (2015). «Istoryia» kak neprystoinoe slovo v kontse XVII–XVIII v. [History as an obscene word at the end of XVII–XVIII]. *Nauchnye trudy – Scientific works*, 35. Saint-Petersburg, Russia.

Sazonova, L. (2004). Hetman Mazepa kak obraz panehyrycheskyi: yz poetyky vostochnoslavianskoho barokko [Hetman Mazepa as a panegyric image: from the poetics of the East Slavic baroque]. *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. Mazepa and his time. History, culture, society*. Alessandria, Italy.

Uortman, R. (2004). Stenariyy vlasty. Mify u tseromonii russkoj monarkhii [Power scenarios. Myths and ceremonies of the Russian monarchy]. Moscow, Russia.

Бовгиря Андрій Маркович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України (вул. М. Грушевського 4/504, Київ, Україна).

Bovgyria Andrii M. – Ph.d. History. Senior Research Fellow, Department of Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine (4 M. Hrushevskoho Street, room 504, Kyiv, Ukraine).

E-mail: andrzej@ukr.net

"OUR MAZEPA IS HOLLY..." HETMAN IN THE PERCEPTION OF THE INHABITANTS OF THE HETMANATE

The purpose of the article is to reconstruct the character of Hetman Ivan Mazepa on the basis of impressions about him recorded in materials on "word and deed" or political crimes, which were under various institutions of political investigation of the Russian Empire during the XVIII century. The main objectives are to identify the components of the character of the hetman, which was formed in the public consciousness, the factors that influenced its creation. The scientific novelty lies in the introduction a number of sources into scientific circulation, on the basis of which the analysis of the impressions of representatives of different classes of society of Ukrainian autonomy about the era of Mazepa and himself was carried out. The main methods were archival heuristics and reconstruction of texts, such as materials of investigative cases, which are considered in the article primarily as monuments of mentality and public opinion. Conclusions. Contrary to the content and instructions of the tsarist manifestos, an alternative image of Mazepa was constructed in the public consciousness of the Hetmanate era. Its main components were positioning hetman as a philanthropist, a legitimate and just ruler, a symbol of opposition to the growing influence of the metropolis. Sometimes to these characterizes of Ivan Mazepa were even added elements of sacralization.

Key words: Ivan Mazepa, «word and deed», Hetmanate, public consciousness, political investigation.

Дата подання: 1 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 19 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Бовгіря, А. «Наш Мазепа свят...» – гетьман у сприйнятті мешканців Гетьманщини. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 4–10. DOI: 10.5281/zenodo.5036370.

Цитування за стандартом APA

Bovgyria, A. «Nash Mazepa sviat...» – hetman u spryiniatti meshkantsiv Hetmanshchynu [«Our Mazepa is holy...» – hetman in the perception of the inhabitants of the Hetmanate]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 4–10. DOI: 10.5281/zenodo.5036370.

